

TÜRKOLOJİDE YENİ BİR YAYIN : HISTORY OF KHOREZM¹

KEMAL SİLAV

Türk dili, edebiyatı ve özellikle Hârezm tarihi açısından büyük önem taşıyan bir eser, *Firdevsü'l-ikbâl (Fİ)*, Indiana Üniversitesi, Ural - Altay Araştırmaları Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Yuri Bregel'in titiz çalışmasıyla yayın dünyasındaki yerini alırken, Türkoloji bilim dalı bir temel eserine daha kavuşmuştur. Eserin, sonraki satırlarda değineceğim, Arap harfleriyle verilmiş karşılaştırmalı tam metnin yanısıra, bilimsel bir perspektifle ustaca kaleme alınmış 60 sayfalık girişi, konusunda büyük bir boşluğu dolduracak niteliktedir. Özellikle *Fİ*'nin tarih çalışmaları açısından değerlendirilmesi, "giriş" in temelini oluşturmuştur.²

Bregel, sırasıyla *Fİ*'nin yazarları (s. 1-12), *Fİ*'nin yapısı (s. 12-36), *Fİ* üzerinde bu güne kadar yapılmış çalışmalar (s. 36-43) ve *Fİ*'nin bilinen bütün yazma nüshaları ile söz konusu son yayını (s. 43-57) üzerinde durmuştur bu küçük bir kitap niteliğindeki başarılı "giriş"inde.

Hârezm, Orta Asya'da Türkleşmenin Moğol istilasından önce başladığı ve büyük bir ihtimalle diğer bölgelere göre daha önce tamamlandığı yerleşme bölgelerinden biridir. Bu bölge, Orta Asya Türk edebî dilinin gelişiminde çok önemli bir rol oynamıştır. Ve Özbek döneminde edebî dilin hemen hemen bütünüyle Türkçe olduğu tek merkez olmuştur Orta Asya'da. Batılılarca "Hive Hanlığı" adıyla bilinen Hârezm Özbek Hanlığı'nın - özellikle tarih yazıcılığında - tek edebî dili Çağataycaydı.³

Hârezm'de Çağatayca yazılmış bilinen ilk tarihî eser, Ötemiş Hâcî'nin 1550 tarihli *Târîh-i Dûst Sultân*'ıdır. Bir yüzyıl sonra gördüğümüz Ebu'l-

¹ Shîr Muhammad Mîrâb Mûnis and Muhammad Rizâ Mîrâb Âgahî, *FIRDAWS AL-IQBÂL, HISTORY OF KHOREZM*, [Hârezm Tarihi], Edited by Yuri Bregel. E. J. Brill. Leiden, New York, Kobenhavn, Köln, 1988. [60 s. giriş + 10 s. tıpkıbasım + 73 s. dizinler (kişi adları, kitap adları, Kur'an ayetleri) + 1201 s. metin].

² Bu yazının amacı, hem eserin tenkidî bir tanıtmasını yapmak, hem de Bregel'in adı geçen çalışmasıyla sunduğu kayda değer bulguların bir özetini vermektir. Türk okuyucuya. Diğer bir deyişle, bu satırlar boyunca sunulacak bulgular, sayın profesörün İngilizce kaleme alınmış eserinin Türkçe ifadesinden başka bir şey değildir. Tarafımdan yapılan tek değişiklik - doğrudan aktarmalar dışında - kendi benimsediğim çevriyazı sistemini kullanmak olmuştur.

³ Bregel, A. N. Samoyloviç'in görüşünü destekleyerek, Çağatayca'yı Orta Asya'nın 15-19. yüzyıllardaki edebî Türkçesi olarak kabul eder.

gâzî Han ise Hâcî'nin eserinden haberi olmaksızın yazmıştır. Hâcî tarihinin yalnızca "Coci Ulusu"nu içerdiğini ve daha sonraki Hârezm dönemlerine değinmediğini hesaba katarsak, Hive tarih yazıcılığını Ebu'l-gâzî'nin *Şecere-i Türk*⁴ adlı eseriyle başlatabiliriz.

Hârezm'deki Çağatay edebî geleneği, hanlığın 18. yüzyıldaki politik ve kültürel gerilemesine karşın, Ebu'l-gâzî'den sonra da gelişimini sürdürmüştür. Mûnis, Çağatayca yazmış Hârezmli şairlerin bilinen eserlerine bir başkasını ekler : Muhammed Âhûnd'un *Gülşen-i İkbâl* başlıklı tarih kitabı. Mûnis, bu kayıp eserin hangi dilde yazıldığını belirtmemişse de, bunun büyük bir ihtimalle Çağatayca olduğu söylenebilir.

Fî'nin iki yazarından birincisi Mûnis, Kõngrat hanedanının ilk tarihçisiydi. Eserinde belirtildiği üzere tam adı, *Şîr Muhammed el-muḳallab bi'l-Mûnis ibn 'Avaz Biy Mîrâb*'dir. Doğum tarihi kesin olarak 19 Mart 1778'dir. Farsça ve Arapçayı çok iyi bilen ve geleneksel *âdâb* usûlüyle yetişen Mûnis, eserinde, ustaları Seyyid İshâk Hoca ve Seyyid Muzaffer Hoca Mütevellî'nin adlarını anma dışında, eğitimiyle ilgili hiç bir ayrıntılı bilgi vermez. Bildiğimiz ilk şiiri (bir mesnevî) *Fî*'dedir ve 1802 tarihini taşır. Ancak, divanı *Mûnisü'l-uşşâh*'ın 1804-5'te düzenlenmiş olduğuna bakılırsa, şiir yazmaya 1802'den önceleri başlamış olduğu kanısına varılabilir. Onun edebî yeteneğinin farkına varan Eltüzer Hân, Mûnis'e 1805'te kendi hanedanlığının tarihini yazmayı emretmiştir. Mûnis, *Firdevsü'l-ikbâl* (=ikbal cenneti) adlı eserini yazmaya koyulur ve Eltüzer Hân'ın 1806'daki ölümüne kadar çalışmalarını sürdürür. *Mîrâb* görevini almasıyla son bulan bir kesintinin ardından yeni hükümdar Muhammed Raḫîm'in emriyle tekrar *Fî*'ye döner. Fakat, aynı hükümdarın isteğiyle başladığı, Mîr Hõnd'ın *Ravzatu's-safâ*'sını Türkçeye çevirme işi araya girince, 1819'da *Fî*'yi bir kez daha terk etme durumuna düşer. Mûnis, Allâh-Ḳulı Hân'ın ordusuyla Horasan'daki savaşlardan birindeyken, Haziran 1829'da, Lutfâbâd yakınlarında koleradan hayatını kaybeder.

Mûnis, gerek *Fî*'sini gerekse *Ravzatu's-safâ*'nın çevirisini tamamlayamaz. 1839-40'da yeğeni, Âgahî mahlâslı Muhammed Rızâ bin Er Niyâz Bek, Allâh-Ḳulı Hân'ın emriyle *Fî*'yi tamamlamaya koyulur ve sonunda bu işin üstesinden gelir. Eserin bitiriliş tarihi Âgahî tarafından belirtilmemişse de, bu tarih 1842'den önce olmalıdır. Yazılması yıllar süren "bu evrâk-ı perîşân"a Âgahî'nin katkısı beşte bir oranındadır.

Mûnis, önce eserine *İkbâl-nâme* adını vermiş, fakat sonra bunu *Firdevsü'l-ikbâl*'le değiştirmiştir. Çünkü eserinin tıpkı bir cennet gibi süslendiğini belirtir.⁵ Mûnis'in ilk düzenlemesine göre eser şu üç ana bölüme ayrılmıştır :

⁴ Yazarın ölümünden sonra başka bir kişi tarafından 1665'te tamamlanmıştır.

⁵ *Fî*, yp. 13a (sayfa kenarında).

1. *Muḳaddime* (= önsöz).
2. Beş *bâb* (= bölüm) :
 - a) Âdem'den Nûh'un çocuklarına kadarki dönemin tarihi.
 - b) Yafes'ten Ḳongrat şubesine kadar Moğol hükümdarları tarihi.
 - c) Ḳurlas'ın torunları zamanından Ebu'l-ğâzî Ḥan bin Yâdigâr Ḥan dönemine kadar olan hükümdarların tarihi.
 - ç) Eltüzer Ḥan'ın atalarının tarihi.
 - d) Doğumundan, eserin tamamlanacağı zamana kadar Eltüzer Ḥan'ın tarihi.

3. *Ḥâtîme* ⁶

Fî'nin yapısı bir hanedanlık tarihi görünümündedir. Kimi sayfalarda İran tarih kitaplarının tipik özelliklerini görsek de, hiç bir şahsî eserin *Fî*'ye model olduğunu söyleyemeyiz. Buna karşın eserin büyük bir bölümünü yazan Mûnis'in, Ebu'l-ğâzî ve Mîr Ḥônd'dan etkilenmiş olabileceğini ifade etmeliyiz.

Mûnis'in eserin yazımında yararlandığı kaynakları da şu şekilde sıralayabiliriz :

1. *Ravzatu's-şafâ*
2. *Şecere-i Türk*
3. *Tevâriḥ-i Enbiya* (Mîr 'Alî Şîr)
4. *Târîḥ-i ca'ferî*
5. 'Arâ'is
6. *Nizâmü'l-tevâriḥ*
7. *Târîḥ* (Hâfız-ı Ebrû)
8. *Hukemâ' Târîḥi*
9. *Târîḥ* (Muḳaddesî)
10. *Muḳaddime-i Zafer - nâme ve Zafer - nâme*
11. *Mirşâdu'l-'ibâd*
12. *Târîḥ-i 'âlem-ârâ-yı 'Abbâsî* ⁷

Doğrudan belirtilen bu eserler dışında Mûnis yer yer başka yazılı kaynaklardan da yararlanmış ve bunların adlarını vermek yerine *ve ba'zı dip durlar kim, dirler kim, ve rivâyetdür kim*, vb. ifadelerle yetinmiştir. Onun adı belir-

⁶ Esere ara verilmesi ve Eltüzer Ḥan'ın ölümü, *ḥâtîme*'nin muhtevasının değişmesine yol açmış ve bu bölüm, Âgahî tarafından yazılamamıştır.

Âgahî, Muhammed Raḥîm Ḥân'dan "*Fî*'nin tamamlanması emri"ni alınca, bu son bölümün planını değiştirmek zorunda kalmış ve Mûnis tarafından yazılması düşünülen *ḥâtîme*'den vazgeçerek, onun yerine Eltüzer ve Muhammed Raḥîm Ḥan hakkında iki *fasl* (=bölüm) kaleme almıştır. Eseri Muhammed Raḥîm Ḥan'ın ölümünü anlatarak bitirir.

⁷ Bregel, bu eserleri ayrıntıyla değerlendirmiş ve örnek bir titizlikle bunların *Fî*'deki etkilerini son derece yararlı çizelgelerle kelime kelime ortaya koymuştur.

tilmemiş kaynaklarından biri de Hamdu'llah Kazvî'nin *Târîh-i Güzîde'*sidir.

Eserin üslûbuna gelince : P. P. Ivanov, *Materiali po istorii turkmen i Türkmenii* (II, 25) başlıklı çalışmasında *Fİ*'nin aşırı derecede süslü bir üslûpla yazılmış olduğunu belirtmişse de, Mûnis ve Âgahî'nin karışık bir üslûpla yazdıklarını söylemek daha akılcıdır. Başka bir deyişle, *Fİ*'de hem ağdalı hem de duru Türkçeyi bir arada görürüz. Ele aldıkları konunun niteliğine göre kalemlerini ayarlamıştır bu iki yazar.

Eseri süsleyen en önemli unsur, mensur satırların arasına serpiştirilmiş manzum parçalardır. Kendimizi *mısra*'dan *kasîdeye*, *mesnevîye* kadar toplam 3429 dizelik bir şiir atmosferinde buluruz *Fİ*'de. Bu şiirler eserin % 16'sını oluşturur. Mûnis'in Farsça *târîh*'lerinin dışında, şiirlerin hepsi Çağataycadır.

Yuri Bregel'in söz konusu yayımından yararlanarak yukarıda kısaca tanıtmaya çalıştığımız *Fİ* ile, Vambéry'den Kuhn'a, Barthold'a, Samoyloviç'e kadar pek çok ünlü bilgin ilgilenmiş, fakat eserin tam metni, ancak Bregel'in bu son çalışmasıyla ortaya konabilmiştir. Bu arada, *Fİ* üzerine Türkiye'de de birtakım çalışmalar yapıldığını ve Necip Asım (1909) ile Abdülkadir İnan (1933) tarafından iki kısa makelenin yazıldığını belirteyim.⁸

Fİ'nin yazma nüshalarına gelince : Eserin ikisi St. Peterburg, beşi Taşkent, biri Helsinki ve biri de İstanbul'da olmak üzere bilinen dokuz nüshası vardır. Bunlardan C 571 (C) numaralı St. Peterburg, nüshası, Mûnis ve Âgahî tarafından kaleme alınmış *autograph* yazmadır. Ancak bu nüshada, Mûnis'in sonradan tamamlanmak üzere boş bıraktığı, fakat eseri yarım bırakmak zorunda olmasından dolayı doldurulamamış pek çok boş yer vardır. Aynı şekilde, Âgahî'nin yazdığı bölümde de bu türden boşlukların sayısı az değildir. Öte yandan, E 6-I (E) numaralı diğer St. Peterburg, nüshası C'den sonra en değerli nüshadır. E, büyük bir ihtimalle Âgahî tarafından yazılmış ikinci bir *autograph* yazmanın, tamamlanışından 15 yıl sonra, profesyonel bir hattat eliyle istinsah edilmiş nüshasıdır. İstanbul nüshasının, kimi şahsî imlâ özellikleri dışında, E'yi tekrarlamasına bakılırsa, bu yazmanın E'den istinsah edildiği görüşüne varılabilir.⁹

Bregel, adı geçen *Firdavs al-ikbâl*, *History of Khorezm* başlıklı yayımında, elbette, C'yi esas almış ve E'deki varyasyonları da dipnotlarla göstermiştir. İstanbul ve Helsinki nüshalarının işlevi ise, C ve E'de pek açık ya-

⁸ Bregel burada küçük bir serzenişte bulunur ve o tarihlerde konu üzerine yayınlanmış Rusça eserlerden yararlanmadıkları için, bu iki Türk bilgininden yakındır.

⁹ Bregel, Köprülü'nün *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "... İstanbul üniversitesi kütüphanesinde bulunan kendi el yazısıyla yazılmış bir *Firdavs al-ikbâl* nüshasına göre..." (c. III, "Çağatay Edebiyatı" s. 321), ifadesiyle öne sürdüğü yargısını eleştirir ve bu yanlışı düzeltir.

zılmamış kelimelerin okunmasına yardım etmek olmuştur. Buna karşın, bu varyasyonlar, genellikle, dipnotlarda belirtilmemiştir.

Prof. Yuri Bregel, eser üzerindeki çalışmalarına 1972'de, Moskova'da, SSCB Bilimler Akademisi'nin Doğu Bilimi Araştırmaları Enstitüsünde başlamış bir yıllık kesintiden sonra, İsrail'de bulunduğu sıralarda, tekrar esere dönmüş ve nihayet 1977/78'de Princeton Üniversitesinde eserin büyük bir kısmını tamamlamıştır. 1981'de E. J. Brill Yayın Evi, basım işini üzerine aldığımda, artık *Firdevsü'l-iqbâl* bütünüyle yayına hazırdır. Bu uzun yolculuk 1988 yılında sona ermiş, ve böylece Türkologları yakından ilgilendiren önemli bir eser kütüphanelerdeki seçkin yerini almıştır.

Halen, Amerika Birleşik Devletlerinde, Indiana Üniversitesi'nin Ural - Altay Araştırmaları Bölümündeki öğretim üyeliği görevini sürdüren Prof. Yuri Bregel'e minnet duygularımızı sunarken, uzunca bir süreden beri üzerinde çalıştığı *Firdevsü'l-iqbâl*'in İngilizce çevirisinin de bir an önce tamamlanarak yayımlanmasını diliyoruz.